

The economic function of Hajj on the development of Islamic societies from a jurisprudential perspective

Mojtaba Shariatifard¹, Ahmadreza Khazaei^{2*}, Jamshid Masoumi³

1. PhD Student Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Associate Professor Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

3. Assistant Professor Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 23-39

Article history:

Received: 30 Sep 2021

Edition: 8 Dec 2021

Accepted: 17 Feb 2022

Published online: 25 Jun 2022

Keywords:

Hajj, Hajj economics, development, Islamic societies, jurisprudence.

Corresponding Author:

Ahmadreza Khazaei

Address:

Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Orchid Code:

0000-0003-3137-0496

Tel:

09124354998

Email:

dr.khazaei46@yahoo.com

ABSTRACT

Background and Aim: Hajj as a religious practice is of special importance among Muslims and all peoples of the world, but also has economic functions on the development of Islamic countries, which is addressed in this study.

Materials and Methods: In the present study, a descriptive and analytical method is used to examine the status and function of Hajj in the development of Islamic societies from a jurisprudential perspective.

Ethical considerations: In the present study, ethical principles such as accuracy in referring and citing jurisprudential and first-hand sources have been observed.

Results: Arresting the poor, developing relationships with others, introducing the economic achievements of Muslims and creating legitimate wealth are among the jurisprudential attitudes towards the economic function of Hajj. In the current era of Hajj business, the WTO is available under Article 24 of the 1994 GATT.

Conclusion: Hajj is a spiritual and devotional practice, but from economic aspects such as trade and commerce, tourism development, introduction of the Islamic model of development and interaction with other countries through a tendency towards a kind of regionalism as stated in Article 24 GATT 1994. Has been, has the ability to benefit.

Cite this article as:

Shariatifard M, Khazaei AR, Masoumi J. The economic function of Hajj on the development of Islamic societies from a jurisprudential perspective. *Economic Jurisprudence Studies*. 2022; 4(2):23-39.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، دوره چهارم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

کارکرد اقتصادی حج بر توسعه جوامع اسلامی از منظر فقهی

مجتبی شریعتی فرد^۱، احمدرضا خزائی^{۲*}، جمشید معصومی^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۳. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: حج به عنوان عملی عبادی در میان مسلمانان و همه مردم جهان دارای اهمیت خاصی است، اما از جهت اقتصادی نیز دارای کارکردهایی بر توسعه کشورهای اسلامی است که در پژوهش حاضر به این مسأله پرداخته می‌شود.

مواد و روش‌ها: در مطالعه حاضر از روش توصیفی و تحلیلی برای بررسی جایگاه و کارکرد حج در توسعه جوامع اسلامی از منظر فقهی پرداخته می‌شود.

ملاحظات اخلاقی: در پژوهش حاضر، اصول اخلاقی از جمله دقت در ارجاع‌دهی و استناد به منابع فقهی و دست اول رعایت شده است.

یافته‌ها: دستگیری از فقهاء، توسعه روابط با دیگران، معرفی دستاوردهای اقتصادی مسلمانان و ایجاد ثروت مشروع از جمله نگرش‌های فقهی نسبت به کارکرد اقتصادی حج هستند. در دوران کنونی کارکرد تجاری حج با استناد به ماده ۲۴ گات ۱۹۹۴، سازمان تجارت جهانی قابل حصول است.

نتیجه: حج عملی معنوی و عبادی است، اما از جهات اقتصادی از جمله داد و ستد و تجارت، توسعه گردشگری، معرفی الگوی اسلامی توسعه و تعامل با سایر کشورها از طریق گرایش به نوعی منطقه‌گرایی نظیر آنچه در ماده ۲۴ گات ۱۹۹۴، بیان شده است، قابلیت بهره‌مندی دارد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۲۳-۳۹

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۰۸

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۰۹/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۴/۰۴

واژگان کلیدی:

حج، اقتصاد حج، توسعه، جوامع اسلامی، فقه.

نویسنده مسوول:

احمدرضا خزائی

آدرس پستی:

ایران، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی.

تلفن:

۰۹۱۲۴۳۵۴۹۹۸

کد ارکید:

0000-0003-3137-0496

پست الکترونیک:

dr.khazaei46@yahoo.com

۱. مقدمه

حج یکی از باشکوه‌ترین اجتماعات انسانی و البته مهم‌ترین اجتماع مسلمانان در سراسر جهان است. با این که عبادتی است در جمع و با جمع، ولی بیش از هر عمل عبادی دیگر، با قصد اخلاص و تقرب به خداوند آمیخته است. از کوچک‌ترین عمل تا بزرگ‌ترین آن باید با نیت و قصد پیروی خداوند انجام گیرد و ثمرات آن نیز نصیب زندگی دنیوی و اخروی فرد می‌شود. علاوه بر آثار فردی حج، آثار و پیامدهای آن در حیطه زندگی اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی مسلمانان نیز بر کسی پوشیده نیست و می‌توان حج را یک کنگره عظیم انسانی و اسلامی دانست که از جهات مختلفی می‌تواند زندگی فردی و اجتماعی انسان را از حیث مادی و معنوی بهبود ببخشد.

بدون تردید حج به عنوان یک کنگره عظیم الهی است که از هر نقطه و مکانی از جهان، نمایندگان از مردم و ملت‌های مختلف گرد هم می‌آیند. حج عبادتی است که در آن همه مظاهر عبودیت و بندگی و تقوا و پارسایی وجود دارد؛ از پوشیدن دو تکه لباس ساده و سفید که نشانه عدم وابستگی از مظاهر مادی است گرفته، تا همه فضا و اماکنی که این اعمال در آنجا صورت گیرد، ولی برگزاری این عمل عبادی در اسلام به شکلی است که آن را نباید تنها در بعد عبادی به‌سان نماز شب خلاصه کرد، بلکه باید با مصالح عمومی اسلامی ارتباط داد. در اسلام این فرضیه، نقطه القاء عبادت با سیاست و مرکز پیوند پرستش خدا با دیگر مسائل سیاسی اجتماعی است. به تعبیر دیگر این عمل عبادی در

عین عبادت بودن، بعد سیاسی و اجتماعی - اقتصادی نیز دارد و منظور از حقوق اجتماعی و سیاسی، مجموعه امتیازات و قابلیت‌هایی است که در حج برای افراد به رسمیت شناخته می‌شود. با این حال، حجم زیاد حجاج و تنوع موجود در میان آنان، نقش اقتصادی حج را نیز نمایان می‌سازد و نمی‌توان از کارکرد اقتصادی حج و نقشی که در رشد و توسعه جوامع اسلامی بر جای می‌گذارد، غفلت ورزید.

هرچند در وهله اول، سخن گفتن از منافع و آثار اقتصادی حج، به معنای کسب سود و منافع برای کشور میزبان یعنی عربستان سعودی تلقی می‌شود، اما با توجه به فراگیری حج و قرار داشتن آن در میان جوامع اسلامی، کارکرد اقتصادی این عمل فراگیر و جهانی، برای همه کشورهای اسلامی سودمند و اثربخش خواهد بود. بدین معنا که می‌تواند مکان و فرصتی برای داد و ستد تجاری و اقتصادی، فرصتی برای بازنمایی توانایی فرهنگی و اقتصادی جهان اسلام، و زمینه‌ای برای تعامل با سایر ملل جهان تلقی شود. بنابراین فراگیری عمل حج، فرصتی برای کشورهای مسلمان تلقی می‌شود که بتوانند از ظرفیت‌های آشکار و پنهان آن بهره ببرند. با توجه به همین مباحث، پژوهش حاضر به دنبال بررسی کارکرد اقتصادی حج بر توسعه جوامع اسلامی از منظر فقهی است و این سؤال را مطرح می‌کند که اقتصاد حج و کارکرد اقتصادی از چه راه‌هایی می‌تواند باعث توسعه جوامع اسلامی شود؟ در پاسخ به این سؤال، این فرضیه مطرح است: توسعه روابط تجاری و اقتصادی با سایر کشورها،

با عنوان حج، عامل شکوفایی فرهنگی، آگاهی سیاسی و رشد اقتصادی نیز از جنبه‌های مختلفی به آثار و کارکرد حج در میان کشورهای اسلامی پرداخته است و مبانی فقهی قابل توجهی در حمایت از کارکرد مؤثر حج در حیطه زندگی اجتماعی مسلمانان فراهم آورده است. در مقاله «جایگاه حج در مناسبات اقتصادی ایران و عثمانی در عصر قاجار» که توسط قائدان و همکاران (۱۳۹۲) به رشته تحریر درآمده است از منظر تاریخی به آثار حج در توسعه روابط ایران و عثمانی از حیث توسعه روابط تجاری میان طرفین پرداخته شد. نویسندگان با بررسی اسناد تاریخی نشان می‌دهند که دولت قاجار علیرغم ضعف در دستگاه قدرت و ناتوانی در برقراری امنیت، تلاش گسترده‌ای کرد تا بتواند موانع موجود بر سر راه حاجیان را برطرف سازد و در این زمینه حتی دولت عثمانی را نیز تحت فشار قرار داده است. در پژوهشی با عنوان «بررسی تأثیر حج بر اقتصادی عربستان سعودی» که توسط زراءنژاد و نوری کوچی (۱۳۹۱) نگاشته شده است، نویسندگان به این نتیجه رسیدند که بعد گردشگری ناشی از انجام عمل حج، نقش مهمی در توسعه اقتصادی این کشور بر عهده دارد. هرچند نباید اهمیت گردشگری و اقتصادی حج را بر این فریضه الهی مقدم دانست. اما در پژوهش حاضر، تأثیر اقتصادی حج به جامعه عربستان سعودی محدود شده و بیشتر به بحث گردشگری پرداخته شده است. در مقاله دیگری با عنوان «مروری بر بعد اقتصادی حج» که در سال ۱۳۸۰ و توسط رهبر نگاشته شد،

بازنمایی فرهنگی و اجتماعی، توسعه روابط سیاسی و تجاری، مکانی برای کسب سود و دستگیری از فقراء از جمله آثار حج بر توسعه جوامع اسلامی محسوب می‌شوند.

آنچه در پژوهش حاضر می‌تواند نوعی نوآوری تلقی شود، پرداختن به جنبه اقتصادی و تجاری عمل حج است که تاکنون در هیچ پژوهش مستقلی بدان پرداخته نشده است. بدین معنا که با بررسی ابعاد اقتصادی حج که با استناد به آیات و روایات مطرح شده است، آثار و کارکرد اقتصادی حج و ارائه رویکردی از منظر سازمان تجارت جهانی و مشخصاً گرایش به منطقه‌گرایی به عنوان نوآوری پژوهش حاضر محسوب می‌شوند.

درباره جایگاه و اهمیت حج، مطالب متعددی وجود دارد که از منظر عبادی به این عمل الهی و انسانی توجه نشان داده شد. اما در زمینه ابعاد اقتصادی حج و نقش آن در اقتصاد جوامع اسلامی، پژوهش‌های پراکنده‌ای وجود دارد که به برخی از مهم‌ترین آنان پرداخته می‌شود: پژوهش «حج و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام» که توسط علوی‌زاده (۱۳۹۶) نگاشته شد، از منظر توسعه روابط کشورهای اسلامی با سایر کشورهای جهان به کارکرد حج پرداخته شد و نویسنده چنین برداشت می‌کند که حج، فرصت مناسبی برای گسترش روابط کشورهای مسلمان با سایر نقاط دنیا از منظر فرهنگی است و از این جهت می‌تواند اعتماد دنیا را نسبت به جوامع اسلامی افزایش دهد و آثار مثبتی نیز در حیطه اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی در پی داشته باشد. مقاله نجفی (۱۳۹۳)،

است. اما این اعمال و نیات باعث نشده است تا خداوند متعال از کارکرد و جایگاه اقتصادی عمل و پیامدهای ملموسی که برای زندگی دنیوی و اقتصادی انسان‌ها داشته باشد، غفلت ورزد. به همین دلیل در آیات متعددی از مطلوبیت حج و فرصتی که برای رهایی از تنگدستی و روی آوردن به تجارت و داد و ستد ایجاد می‌کند، سخن به میان آورده شد. به تبع تأکیدات آیات و روایات، فقها نیز به این نتیجه رسیدند که عمل حج، فرصت مناسبی برای کسب سود و تجارت مشروع و آنچه از نظر اسلام پذیرفته شده است، ایجاد می‌کند. بنابراین دفاع از داد و ستد تجاری، کمک به هم‌نوعان، ایجاد منافع مشترک، دستگیری از فقراء از طریق روزی حلال، ایجاد الگوی اخلاقی و انسانی از تعامل و همزیستی مسالمت‌آمیز و معرفی الگوی امنیت‌آفرین برای توسعه برای جهانیان از جمله آثار و کارکردهای اقتصادی حج برای مسلمانان و جوامع اسلامی محسوب می‌شود. در این نگرش، باید پا را از جامعه عربستان به عنوان میزبان کعبه فراتر نهاد و نقش مهمی که حج در توسعه تعاملات میان کشورهای اسلامی و سایر کشورهای جهان ایجاد می‌کند، را مورد عنایت قرار داد. ماده ۲۴ گات ۱۹۹۴، بر منطقه‌گرایی به عنوان راهی برای توسعه اقتصادی مناطق تأکید کرده و از نظر حقوقی و اقتصادی از آن حمایت نموده است. بر این اساس، حج به عنوان مرکزیت توسعه تجاری و اقتصادی منطقه غرب آسیا و کشورهای مسلمان می‌تواند قابل توجه باشد. به نظر می‌رسد توسعه تجاری منطقه‌ای با در نظر گرفتن شرایط برابر، تجارت

به این موضوع پرداخته شد که در کنار انجام اعمال حج، فرصت مناسبی برای تعامل و توسعه روابط اقتصادی مردم مسلمان و از جمله کشور عربستان فراهم است. نویسندگان با استناد به آیات و روایات متعددی از فقهای شیعه و علمای اهل سنت، بر بُعد اقتصادی عمل حج توجه نشان داده است. همچنین در مقاله دیگری با عنوان «مروری بر کارکردهای گوناگون مناسک حج» که توسط صالحی (۱۳۸۹) نگاشته شد، چنین بیان شده است که هرچند عمل حج، محل تجمع کنش‌های انسانی در یک سرزمین مشخص است، اما کارکرد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حج را بسیار گسترده ارزیابی می‌کند و با استناد به آیات قرآن از جمله توجه به دستگیری از مستمندان و فقراء، کسب منافع، جامعه‌پذیری و قوام جامعه اسلامی، آثار حج را بسیار گسترده و فراگیر ارزیابی می‌کند.

۲. مواد و روش‌ها

در مطالعه حاضر از روش توصیفی و تحلیلی برای بررسی جایگاه و کارکرد حج در توسعه جوامع اسلامی از منظر فقهی پرداخته می‌شود.

۳. ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر، اصول اخلاقی از جمله دقت در ارجاع‌دهی و استناد به منابع فقهی و دست اول رعایت شده است.

۴. یافته‌ها

حج عملی معنوی و تلاش برای زدودن گناهان و پذیرش بندگی در برابر خداوند تبارک و تعالی

۵۸). با این اوصاف، امتیازات حج این است که متوجه عموم مردم است یعنی حج مثل نماز و روزه و... نیست که متوجه مؤمنین فقط باشد بلکه همچون پرستش خدا یک اعلان عمومی است. به فرموده قرآن کریم: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (بقره/۲۱).

حج، فرصتی برای همه خداجویان عالم است که بتوانند با دفاع از وحدانیت و توحید، راه را بر مشرکان و ناقضان حقوق انسانی ببندند. این موضوع در رویکرد فراگیر حج نیز دیده می‌شود. همچنان که حضرت ابراهیم (ع) بعد از بازسازی کعبه مأمور شد که اعلان عمومی در بین مردم بنماید و اذن فی الناس بالحج (حج/۲۷). همچنانکه وجوب و تشریح حج هم متوجه ناس و مردم است و لله علی الناس حج البیت (آل عمران/۹۷).

تا آنجا که بعضی از مفسرین در توضیح این آیه گفته‌اند بجای لله علیه حج البیت لله علی الناس حج البیت بکار برده شده تا اشعار به علیت وجوب حج داشته باشد که هو کونهم ناسا (آلوسی، ۱۴۱۵، ۴، ۱۳). چنانکه قبل از این جمله هم بیان کردند: «و هدی للعالمین». از این جهت، بخاطر همین عمومیت بوده که وقتی این آیه مبارکه نازل شد، پیامبر گرامی اسلام سران کسانی که معتقد به مبدأ بودند (یهود، نصاری، مجوس، صائبی، مشرکین و مسلمین) را دعوت نمود و این آیه را بر آنها تلاوت کرد و فرمود خداوند حج را بر شما واجب نموده است. شاهد دیگر بر عمومیت حج، این است که خداوند متعال اصل بناء کعبه را برای مردم قرار

آزاد، تجارت منصفانه و عدم تسلط کشورهای قدرتمند بر سایر کشورهای منطقه‌ای نظیر آنچه سازمان تجارت جهانی اعلام نموده است، می‌تواند مبنایی برای بهره‌مندی از عمل حج به‌مثابه یک رویداد تجاری نیز می‌باشد. هرچند تلقی تجاری از حج، هدف نیست، بلکه رویکردی برای بهره‌مندی مسلمانان از این عمل الهی و گسترش احکام اسلامی در سطح جهان است.

۵. بحث

۵-۱. فراگیری و عام بودن حج

حج در میان عبادات الهی از همه باشکوه‌تر و گسترده‌تر و دارای ابعاد گوناگون است که در هیچ عبادت دیگر در یک جا جمع نشده است. پس اگر بخواهیم جان و روح ما تصفیه شود، اگر بخواهیم صحنه مرگ و معاد در جان ما ریشه بدواند و فرهنگ غنی اسلام در جوامع مسلمین تقویت یا احیاء شود و هر گونه ریشه فرهنگ استعماری و وابستگی از جوامع مسلمین زدوده گردد و بجای تفرقه و نفاق بذر اتحاد کاشته شود، اگر بخواهیم بنیه اقتصادی کشورهای اسلامی تقویت گردد و استقلال و حاکمیت و حریت و حمیت دینی عینیت یابد، اگر بخواهیم به فریاد مظلومانه پاسخ داده شود و از مشکلات سیاسی و اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی یکدیگر آگاه و در رفع آن تلاش شود و در یک کلمه اگر بخواهیم دین و دنیا ما استوار بماند بهترین موقعیت مناسب، موسم حج است. چنانکه نبی مکرم اسلام فرمود: من اراد الدنيا و الاخره فلیؤم هذا البیت (حر عاملی، ۱۳۸۶، ۱۱،

۵-۲. کارکرد اقتصادی حج در توسعه جوامع

اسلامی

۵-۲-۱. داد و ستد و تجارت

موضوع دیگری که به طور مشخص ناشی از کارکرد اقتصادی عمل حج می‌باشد، فراهم کردن شرایطی مناسب برای داد و ستد و تجارت است. این موضوع باز از طریق آیه شریفه زیر قابل برداشت است که می‌فرماید: «لیشهدوا منافع لهم و یذکروا اسم الله فی ایام معلومات علی ما رزقهم من بهیمه الانعام فکھوا منها و اطعموا البائس الفقیر». بر مبنای آیه شریفه، برخی از فقهای امامیه و عامه در گذشته و زمان حاضر بر نقش مهم حج در شکل‌گیری تجارت و داد و ستد را مورد توجه قرار دادند. رویکرد عمده فقها، بر مبنای کلمه «منافع» صورت می‌گیرد. مقصود از اصطلاح منافع، منافع دنیوی و اخروی است. بدین معنا که علاوه بر منافع و دارایی‌های معنوی روحی، و انجام مناسک، به تجارت و داد و ستد مشغول می‌شوند (طباطبایی، ۱۳۷۱، ۱۴، ۵۲۱). بنابراین جنبه تجاری و داد و ستد که ناشی از عمل حج است، هم در کوتاه‌مدت و هم در بلندمدت می‌توان منافع اقتصادی گسترده‌ای نصیب مسلمانان و جوامع اسلامی نماید. مفسران و اندیشمندان اهل سنت نیز به همین موضوع توجه نشان دادند. از جمله اینکه فقهای اهل سنت نیز آیه شریفه را معیاری برای اهمیت اقتصادی حج می‌دانند و بر این باور هستند که منافع، همان منافع دنیوی و اخروی ناشی از عمل حج است و در سایر عبادات نمی‌توان آن را مشاهده نمود (فخر رازی، ۱۳۷۹، ۲۳، ۲۸). بدین ترتیب در مراسم حج،

داده است. بنابراین عمل حج، نه عملی مربوط به طبقات بالای جامعه و نه امتیازی برای کسانی است که در آن مکان زندگی می‌کنند. حج، ابعادی جهانی و بین‌المللی دارد و از این جهت فرصتی برای تعاملات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی محسوب می‌شود.

درباره فراگیری و عام بودن منفعت حج برای همه مردم، آیات و روایات متعددی وجود دارد. از جمله اینکه بیان شده است: «ان اول بیت وضع للناس» (آل عمران/۹۶) و برای تأکید بیشتر فرمودند: «جعلناه، للناس سواء العاکف فیه و... (حج/۲۵). علاوه بر این، امام رضا (ع) در این زمینه فرمودند: خیرکات و برکات حج نه تنها شامل زائران بلکه شامل همه مردم چه آنها که در مراسم حج شرکت کرده و چه ننموده‌اند می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۲). پس حج یک امر عمومی است و منافع و آثار و فوائد آن اختصاص به گروه خاصی ندارد و همه مردم نسبت به آن یکسانند. جعلناه للناس سواء العاکف فیه و الباد (حج/۲۵). همچنانکه کعبه ملک هیچ کسی نیست بلکه خانه آزاد خداست و همه مردم در آنجا یکسانند گویا منزل خود آنهاست از این رو می‌توانند نماز را در آنجا تمام بخوانند و هیچکس هم حق جلوگیری از ورود کسی را ندارد و من یرد فیه بالحداد نذقه من عذاب الیم (حج/۲۵).

دامداران، کشاورزان و... فرآورده‌ها و محصولات خود را برای دیگران عرضه کنند و از پیشرفت‌های اقتصادی و صنایع یکدیگر آشنایی پیدا کنند و به داد و ستد بپردازند (نجفی، ۱۳۹۳، ۱۷۶). با اندکی دقت می‌توان به این نکته پی برد که آثار و پیامدهای اقتصادی حج، تنها مربوط به خود مسلمانان و محدود به افراد مسلمان نیست، بلکه شامل میلیون‌ها انسان دیگر نیز می‌شود. به عبارت دیگر، با شکل‌گیری عمل حج، بازاری بین‌المللی تشکیل می‌شود که می‌تواند حافظ منافع مشترک و استقلال اقتصادی آنها باشد و شوکت و عظمت مسلمانان را به همه جهانیان نشان دهد (نجفی، ۱۳۹۳، ۱۷۷). بنابراین هرچند حج از ارکان اسلام است و توصیه‌های زیادی برای بجا آوردن آن وجود دارد، اما توجه به بُعد اقتصادی حج نقش مهمی در رونق و شکوفایی اقتصادی و اجتماعی جوامع اسلامی ایفا می‌کند. بنابراین حج نه تنها باعث رونق اقتصادی و بی‌نیازی می‌شود، بلکه از جهت توسعه بازار جوامع اسلامی می‌تواند نقش مهمی در ترغیب سایر افراد به حضور در این بازار بزرگ بین‌المللی نماید. همان طور که در کلام معصومان نیز مطرح شده است: «حج و عمره به جای بیاورید تا بدن‌هایتان سالم بمانند و روزیتان نیز گشاده شود و مخارج خانواده نیز فراهم گردد» (حر عاملی، ۱۳۸۶، ۸، ۴۱). یا در روایت دیگری نیز چنین توصیه شده است که: «حج و عمره از خانه خدا، باعث از بین رفتن فقر می‌شود و آمرزش گناهان را در پی دارد» (نهج‌البلاغه، ۱۳۷۹، خطبه ۱۱۰). آنچه از این آیات و روایات استنباط می‌شود این

نسبت به تجارت و داد و ستد، روی خوش نشان داده شد و بنابراین در موسم حج، گناهی برای مسلمانان در نظر گرفته نشد (اسباب النزول/۳۸). بنابراین با توجه به کارکرد اقتصادی حج، مسلمانان می‌توانند شرایطی برای استقلال مالی و اقتصادی خود بی‌آفرینند و آن را در عرصه زندگی اجتماعی خود به کار گیرند.

کسب سود و توصیه به تجارت و داد و ستد در عمل حج، توصیه به بهره‌گیری مسلمانان از این فرصت مناسب در آیه شریفه: «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِّنْ رَبِّكُمْ...» است. از نظر فقهای اسلامی، مفاد این آیه رخصت به کسب تجارت و سود، پس از انجام مناسک حج است و این در روایات ائمه نیز دیده شده است (طبرسی، ۱۳۸۴، ۲، ۵۲۷). بنابراین توصیه اقتصادی‌ای که از این آیه حاصل می‌شود این است که متعاقب توصیه خداوند به تقوا و تلاش برای جمع کردن ره توشه برای آخرت، مانعی وجود ندارد که از منافع اقتصادی و معیشتی نیز برخوردار شوند (رهبر، ۱۳۸۰، ۳). از این دیدگاه‌ها می‌توان نتیجه گرفت که توجه به معیشت مردم در همه عبادات از جمله حج، به اندازه قوام دین آنها، حائز اهمیت است. با این استدلال که اگر انسانها فقیر و محتاج باشند، نمی‌توانند زندگی خود را سامان ببخشند. کعبه و حج، در استقلال مسلمانان و پابرجایی آن، حائز اهمیت فراوانی هستند. از این رو، به مسلمانان این اجازه داده شد که از این بازار بزرگ بین‌المللی برای کسب سود و رونق تجارت بهره ببرند. و مسلمانان صاحب فرصتی می‌شوند اقشار مختلف آنان، اعم از تاجران،

فرموده است: «لিশهدوا منافع لهم و یذکروا اسم الله فی ایام معلومات علی ما رزقهم من بهیمه الانعام فکلوا منها و اطعموا البائس الفقیر» تا شاهد منافع گوناگون خویش (در این برنامه حیات بخش) باشند و در ایام معینی نام خدا را، بر چهارپایانی که بهراه آنان است، (به هنگام قربانی کردن) ببرند؛ پس از گوشت آنها بخورید و بینوای فقیر را نیز اطعام نمایید (حج/۲۸). از این جهت، بهره بردن فقرا و اطعام آنان از گوشت قربانیانی که در ایام حج ذبح می‌شود، بخشی از سنت کمک به دیگران است که می‌تواند چهره زیبایی به این عمل اسلامی از منظر اقتصادی عطا کند.

با دقت در این آیه و تفاسیر مربوط به آن می‌توان به نکات زیر دست یافت که ما را به ابعاد گسترده و جامعیت حج رهنمون می‌سازد. حج دارای منافع همه‌جانبه‌ای برای عموم مردم است. اصطلاح منافع به صورت عمومی نشانگر برکات فراوان عمل حج است که با آوردن آن به صورت نکره، به معنای عظمت و بزرگی آن است (فخر رازی، ۱۳۷۹، ۲۳، ۳۰). با این حال، دستیابی به منافع و برکات ناشی از حج در گرو حضور مردم در مراسم حج و انجام مناسک آن است (لিশهدوا). برخی از فقها در این باره چنین مطرح می‌کنند که منافع حج به قدری حائز اهمیت است که اگر مردم از دورترین نقاط دنیا هم به آن بپیوندند، ارزش آن را دارد (فج عمیق... لیشهدوا). این اهمیت و این تلاش برای پیوستن به این عمل مهم، به دلیل جایگاه مادی و معنوی همه‌جانبه‌ای است که از آن ناشی می‌شود. همچنان که در حدیثی از امام ششم شیعیان درباره

است که مسلمانان و همه مردم جهان از فریضه حج هراسی به دل راه ندهند و از سنگینی هزینه آن باکی نداشته باشند، بلکه با مشارکت جمعی گامی برای توسعه روابط تجاری و معرفی آثار اقتصادی و تجاری خود به سایر نقاط جهان گام بردارند. علاوه بر این، حج فرصت مناسبی برای توسعه گردشگری در میان کشورهای اسلامی است که البته به سرزمین عربستان محدود می‌شود. این در حالی است که حج در بعد گردشگری نیز می‌تواند کارکرد اقتصادی مطلوبی داشته باشد و اقتصاد کشورهای اسلامی از جمله کشور میزبان را شکوفا نماید (زرء نژاد و نوری کوچی، ۱۳۹۱، ۳).

۵-۲-۲. کمک به هموعان و فقراء

مراسم پرشکوه حج برکات و آثار فراوانی در بعد اخلاقی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی در فرد و جامعه اسلامی دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۱۴، ۷۴). اما این برکات نباید به نحوی باشد که باعث تبعیض و یا احساس آن در میان طبقات مختلف جامعه و میان مسلمانان گردد. امروزه در برخی از موارد دیده شده است که حج و بجا آوردن این عمل به نحوی معرفی شده است که فعلی برای نشان دادن ارزش اقتصادی و اجتماعی افراد است. به همین دلیل برخی متذکر شده‌اند که حضور در حج و رسیدن به منافع آن باید با فقرزدایی همراه باشد و اجتماع اغنیا در حج نباید آنان را از تهی‌دستان غافل کند (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۷۶، ۱۱، ۵۶۰). خداوند متعال در آیه ۲۸ سوره حج در خصوص جامعیت و گستردگی ابعاد آن چنین

مختلف به ابعاد سازنده و اثربخش آن اشاره نموده‌اند. بعضی از علمای بزرگ اسلامی در این باره معتقد هستند: یک نوع منافع دینی و دنیوی است که در هیچ کدام از عبادت دیگر دیده نمی‌شود (فخر رازی، ۱۳۷۹، ۲۳، ۲۷؛ زمخشری، ۱۳۹۱، ۳، ۱۵۲). برخی دیگر نیز در همین راستا چنین مطرح کردند که «حج محل تلاقی تمام دنیا و آخرت مسلمین است» (قطب، ۱۳۶۱، ۴، ۲۴۱). برخی دیگر نیز دیدگاه خود را درباره آیاتی که درباره حج بیان شده است، چنین مطرح می‌کنند. از جمله با استناد به آیه مبارکه، منافعهم و المنافع بکار برده نشده تا تصور یک نوع خاص از منافع به ذهن تداعی نکند (صادقی تهرانی، ۱۳۶۳، ۱۷، ۶۵). بنابراین فرهنگ ناشی از عمل حج، فرهنگی جمعی و برای به ثمر رسیدن نتایج مناسبی برای مؤمنان در سراسر جهان و از جمله مسلمانان است. به این دلیل که به لحاظ مکانی، عمل حج در سرزمین‌های اسلامی به وقوع می‌پیوندد.

بنابراین اهمیت حج از حیث ایجاد وحدت و یگانگی برای پیشرفت و همدلی مسلمانان دارای اهمیت فوق‌العاده‌ای است. این وحدت و یگانگی از حیث اقتصادی و تجاری می‌تواند مبنایی برای اتحاد اقتصادی و نوعی منطقه‌گرایی تلقی شود.

۴-۲-۵. تأثیر توسعه اخلاقی حج بر اقتصاد

امروزه اخلاق و رفتارهای انسانی و اخلاقی در مرکزیت توسعه در دوران معاصر قرار دارند. بنابراین جهت دستیابی به این خصیصه‌ها، بهره‌گیری از ابزارها و روش‌های مؤثر، نقش مهمی در شکل‌گیری

این اهمیت چنین بیان شده است: منظور از منافع در آیه شریفه منافع دنیا و آخرت است (حویزی، ۱۳۸۲، ۳، ۴۸۸). همچنان که در حج هم منافع دنیوی هست و هم منافع اخروی نیز نهفته است. در اینجا، منافع به صورت مطلق آمده است.

۵-۲-۳. حج و ایجاد منافع مشترک اقتصادی

میان جوامع اسلامی

توسعه لزوماً به معنای دستیابی به منابع و منافع اقتصادی بیشتر نیست. بلکه از بُعدی دیگر می‌توان توسعه را در پرتو وحدت جامعه و یا همگرایی در حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز جست و جو نمود. در این معنا، حج عاملی برای توسعه جوامع اسلامی از منظر حفظ وحدت و یگانگی در میان مسلمانان است. از جمله مواردی که دلالت بر اهمیت فوق‌العاده و منحصر به فرد حج دارد، وجود ابعاد مختلف و منافع وسیع ناشی از عمل حج است که این چنین وسعت و گستردگی در هیچ یک از عبادت قابل مشاهده نیست. بدین ترتیب حج از عوامل مهم در ایجاد یگانگی و همدلی در میان جوامع اسلامی و گامی برای رسیدن به منافع مشترک است. خداوند متعال خطاب به حضرت ابراهیم فرموده است: مردم را دعوت به حج نمائید تا منافع خود را در آن بیابید. اذن فی الناس بالحج ... ليشهدوا منافع لهم (حج/۲۸).

عمومیت و گستردگی حج از اطلاق منافع و تکثیر آن که دلالت بر تکثیر منافع میان مسلمانان دارد، چنین استنباط می‌شود که مفسرین با تعابیر

تجلی عدالت و فضیلت است؛ «سواء العاکف فیه و الباد» ما آن را برای همه مردم معبد قرار دادیم و مقیم و مسافر در آن یکسان است (حج/۲۵). بدین ترتیب مشاهده می‌شود که بر مبنای آیات قرآن کریم، حج نه به عنوان فریضه‌ای برای انجام عملی خاص، بلکه فرصتی برای نشر اخلاق و ارزش‌های انسانی در نظر می‌گیرند. از این جهت، توسعه اخلاق و شعائر اخلاقی و انسانی نیازمند در نظر گرفتن اصول همزیستی مسالمت‌آمیز، عبادت، دوری از شرک و خداناباوری و تأکید بر ارزش‌های بنیادین انسانی است.

با توجه به اهمیت مؤثر حج در توسعه مناسبات اخلاقی و انسانی است که این حریم را به عنوان امن‌ترین نقطه برای زیست انسانی در نظر گرفته‌اند. امنیت خانه کعبه تا آنجاست که حتی حیوانات در خانه خدا امنیت کامل دارند و از هرگونه آزاری مصون می‌باشند «و اذ جعلنا البیت مثابة للناس و امنأ» قید کلمه «مثابة» در آیه مذکور به وسیله مقید ساختن «امنأ» به آن قید گویای این نکته است که امنیت مکه باید برای هر ذی‌روحه‌ای چه انسان و چه غیرانسان تأمین شود (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۷۶، ۱، ۳۹۶). از طرفی دیگر کعبه این حرم امن الهی از نظر بین‌المللی نیز منطقه امن محسوب می‌شود. در آیه ۹۷ سوره آل عمران به صورت عام و مطلق چنین آمده: «من دخله کان امنأ» و یا همین آیه ۱۲۵ اخیرالذکر در سوره بقره که توضیح آن گذشت می‌توان گفت سرزمین کعبه یک مرکز امن بین‌المللی است و به عنوان یکی از نعمت‌های بزرگ الهی در قرآن به شمار رفته است.

رویه اخلاقی در جوامع دارد. این اصل به دلیل تأکید خاص دین اسلام بر اخلاق و رفتارهای انسانی بیش از پیش مورد توجه است. زیرا اسلام بر پایه اخلاق بنا شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ۲۸). بر این اساس، اعمال و مناسک دین اسلام از جمله حج نمی‌تواند بدون توجه به رویکردهای اخلاقی دنبال شود. بدین ترتیب بهره‌گیری از فریضه حج به عنوان عملی اخلاقی و انسانی، نقش مهمی در بهبود اخلاق اسلامی در میان مسلمانان و تعامل با سایر کشورها و ملل مختلف جهان دارد. به عبارت دیگر، حج نوعی دیپلماسی فرهنگی گسترده و همه‌جانبه برای مسلمانان و فرصتی برای بازنمایی ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی است. در هر صورت، حج از جامعیت خاصی برخوردار است؛ به این دلیل که مرکز و محل عبادت است. در آیه شریفه در این باره چنین بیان شده است: «و لکلّ أمة جعلنا منسكاً» و برای هر امتی عبادتی قرار دادیم (حج/۳۴). به علاوه اینکه، فریضه حج از حیث زمانی و مکانی، مرکز سیاست و برائت از مشرکان است. این موضوع نیز در آیه دیگری به این شکل مطرح شده است که می‌فرماید: «براءة من الله و رسوله الی الذین عاهدتم من المشرکین» این اعلام بیزاری خدا و رسول اوست به مشرکانی که شما مسلمین با آنان عهد بسته‌اید (توبه/۱) و نیز مرکز دوری از شهوت و معصیت است. «فمن فرض فیهن الحجّ فلا رفث و لا فسوق و لا جدال فی الحجّ» پس کسی که در این ماه‌ها حج را واجب ساخت در حج، بدزبانی و آمیزش با زنان و گناه و مجادله در سخن (روا) نیست (بقره/۱۹۷). مهم‌تر از همه این‌ها مرکز

پایدار خواهد شد که امنیت وجود دارد. با توجه به تعهد خداوند به امنیت داشتن افراد و حتی وحوش در زمان حج بهترین زمان و مکان رونق اقتصادی و بازار بین‌المللی زمان حج است.

۵-۳. نگرش تجارت منطقه‌ای به حج

از جمله راهکارهای مؤثر در زمینه بهره‌مندی از کارکرد اقتصادی حج، بهره‌مندی از اتحادیه‌های تجارت منطقه‌ای، نظیر آن چیزی است که در سازمان تجارت جهانی نیز مورد توجه قرار گرفته است. بدین معنا که معاهدات بین‌المللی بین کشورهای مختلف نیازمند بهره‌مندی از رویکرد منطقه‌ای و «ترتیبات خاص منطقه‌ای» است. رویکردی که مورد توجه سازمان تجارت جهانی نیز می‌باشد. از جمله اعضای یک منطقه براساس موافقتنامه تجاری منطقه‌ای در چارچوب گات ۱۹۹۴ می‌توانند موافقتنامه تجاری منطقه‌ای ایجاد نمایند (ضیایی بیگدلی و اسدی، ۱۳۹۸، ۲۲۷). برای حصول همکاری و موافقتنامه تجاری، دارا بودن میزانی از تفاهم منطقه‌ای، فرهنگی، جغرافیایی و همگرایی اجتماعی لازم است، اما از شروط اجباری سازمان تجارت جهانی نیست. ضمن اینکه شرایط مطرح شده شامل سایر اعضا سازمان تجارت جهانی که عضو این ترتیبات نیستند، نمی‌گردد. هر یک از اعضای سازمان تجارت جهانی می‌تواند به عضویت یک ترتیب منطقه‌ای دربیاید و شرکای جدیدی برای خود پیدا کند که منافع مشترکی ایجاد نموده و از آنان دفاع نمایند. مطابق ماده ۲۴ گات ۱۹۹۴، اعضای سازمان تجارت جهانی می‌توانند اتحادیه

و چون اقتصاد نیازمند اخلاق اقتصادی و پابندی و عمل به تعهد دارد اخلاق فرا گرفته در حج باعث رونق و شکوفایی اقتصاد جوامع می‌شود.

۵-۲-۵. تأثیر امنیت حج بر اقتصاد

کارکرد اقتصادی دیگری که می‌توان برای توسعه جوامع اسلامی در نظر گرفت، معرفی الگویی فراگیر برای همزیستی مسالمت‌آمیز میان ملل، اقوام، مذاهب و ادیان مختلف است. این امر نیز نیازمند امنیت فراگیر و تأمین این امنیت از حیث نظری و عملی است. خداوند متعال طبق حکمت متعالیه‌اش قرن‌ها قبل، منطقه‌ای را در یک نقطه زمین برای چنین اهداف مقدسی تأسیس و تأمین نموده است که در هیچ جای دنیا چنین امنیتی وجود ندارد به حدی که حتی شکار حیوانات بلکه نشان دادن آن با گوشه چشم ممنوع می‌باشد؛ آن هم در منطقه‌ای که یتخطف الناس من حولهم، امنیتی که باعث سکون قلب و آرامش خاطر گردد (آلوسی، ۱۴۱۵، ۱، ۳۷۸). در هر صورت، بر هیچ فرد عاقلی پوشیده نیست که بزرگترین نعمت برای هر انسان و جوامع انسانی وجود یک محیط امن و مطمئن است که افراد آن جامعه باکمال صفا و صمیمیت به دور از هر نوع نفرت و تمایزات و تجاوزات در کنار هم بسر برند. به نظر می‌رسد کارکرد حج در این زمینه معرفی الگویی فراگیر برای امنیت پایدار در جوامع اسلامی است. از این منظر، ضرورت چنین منطقه و مکانی با توجه به دنیای پر آشوب و هیجان که شعله جنگ و نزاع و تفرقه سراسر عالم را فرا گرفته بر هیچ شخصی پوشیده نیست. و اقتصاد در جایی

خدا در کشور عربستان، به معنای عدم بهره‌مندی سایر کشورهای اسلامی منطقه از آن نیست. بلکه با توسعه دیپلماسی اقتصادی و سیاسی کشورها، ظرفیت‌های تجاری و اقتصادی این فریضه الهی نصیب همگان می‌شود. از این منظر نیز نمی‌توان گفت که توافقنامه‌های اقتصادی الزاماً باید چارچوب سنتی سرزمین‌محوری را ملاک قرار دهند (وندان و ژاک، ۲۰۱۷، ۱۴۵۲). به عبارت دیگر، محدود شدن خانه خدا در کشور عربستان سعودی نباید مانعی برای بهره‌مندی سایر کشورهای اسلامی از آن شود. منطقه‌ای شدن تجارت نظیر آنچه مورد نظر سازمان تجارت جهانی است، پشتوانه حقوقی و اقتصادی مستحکمی برای این رویکرد محسوب می‌شود.

نظام منطقه‌ای اقتصادی حج می‌تواند با دفاع از آزادی تجاری میان کشورهای مسلمان، تجارت عادلانه، شفافیت و توجه به این نکته که کشورهای در حال توسعه نیازمند شکل متفاوتی از توسعه هستند، شکل خاصی از ترتیبات منطقه‌ای در پیش بگیرد. این مسأله از منظر تجارت بین‌الملل می‌تواند باعث افزایش سهم کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه از رشد تجارت بین‌الملل شود (اسفندیاری، ۱۳۸۴، ۱۲). این روند در گسترش توافقنامه‌های تجاری منطقه‌ای در میان مناطق مختلف قابل مشاهده است (فیورنتینو، ۲۰۰۹، ۲۹). بنابراین تجارب سایر مناطق می‌تواند راهنمایی برای کشورهای مسلمانان در غرب و جنوب غربی آسیا باشد تا از این مزیت به نفع توسعه تجاری به نفع خود بهره ببرند. بدین ترتیب کشورهای

گمرکی، مناطق تجارت آزاد و موافقتنامه‌های موقت ایجاد نمایند با این شرط که ترتیبات مزبور، تجارت بین طرف‌های متعاقد را بدون افزایش موانع تجاری پیش‌روی کشور ثالث تسهیل نماید. با این حال، درباره شکل همکاری و گرایش منطقه‌گرایی، ترتیبات خاص نیز به خود کشورها محول شده است. و هر نظم اقتصادی منطقه‌ای می‌تواند نوعی موافقتنامه تجاری تشکیل دهد و منافع ناشی از این همکاری نیز به اعضای سازمان برمی‌گردد (حلیمی، ۱۳۸۴، ۶۱). به نظر می‌رسد توسعه روابط تجاری بر مبنای ایجاد موافقتنامه منطقه‌ای که مطابق ماده ۲۴ گات ۱۹۹۴ نیز می‌باشد، حول مراسم حج و محوریت قرار دادن کعبه قابل دستیابی است. مرکزیت داشتن حج به دلیل پذیرش آن از سوی کشورهای اسلامی منطقه غرب و جنوب غربی آسیا می‌تواند منافع تجاری ناشی از این عمل را نصیب این کشورها نماید.

از منظر حقوق تجارت بین‌الملل، توسعه اقتصادی و انجام فعالیت اقتصادی، الزماً نباید با ادغام کامل در نظام اقتصاد بین‌الملل دنبال شود. هر نظام منطقه‌ای برحسب شرایط جغرافیایی و توانایی‌هایی که دارد می‌تواند از موافقتنامه‌های ترجیحی بهره ببرند (تریبکوک و همکاران، ۲۰۱۳، ۸۴). موافقتنامه‌های ترجیحی در واقع همان شکل مورد نظر کشورها و یا دولت‌هایی است که برحسب مجاورت جغرافیایی و باورهای فرهنگی مشترک می‌توانند در راستای بهبود وضعیت اقتصادی خود بهره ببرند. درباره بهره‌گیری از کارکرد تجاری و اقتصادی حج نیز باید گفت که قرار گرفتن خانه

توافقنامه همکاری مشترک می‌بایست با در نظر گرفتن اصول برابری، تجارت منصفانه و سهم مؤثر کشورهای اسلامی منطقه صورت گیرد. به این دلیل که گفته شد کشورهای قدرتمند می‌توانند تعیین‌کننده شرایط موافقتنامه باشند (نارلیکار، ۲۰۰۳، ۱۷). و شرایط را به نفع خود سامان دهند. بنابراین تلاش برای ایجاد منطقه‌ای مبتنی توافقنامه‌های همکاری اقتصادی نیازمند ترسیم چشم‌انداز، درک واقعیت‌ها و همچنین تأکید بر نقاط مشترکی است که می‌تواند باعث همکاری شود. در این زمینه، وحدت اسلامی اعم از شیعه و سنی و در چارچوب پذیرش اصول فراگیر و جهانشمول دین اسلام می‌تواند زمینه را برای همکاری مبتنی بر برابری و عدالت فراهم نماید.

۶. نتیجه

فریضه حج از دیرباز به عنوان عظیم‌ترین کنگره انسانی در نظر گرفته شده است. در این حضور باشکوه اجتماع عظیم انسانی فارغ از هر نگاه انتصابی و اکتسابی، دور هم جمع می‌شوند و در امنیت کامل، به انجام مناسک حج می‌پردازند. بدیهی است که اجتماع عظیم انسانی همانند سایر ابعاد زندگی انسان نیازمند تعامل و ارتباط، برآورده شدن نیازهای اقتصادی و کمک به دیگران است. در چنین شرایطی، فضا برای تعامل اقتصادی در کنار برکات معنوی حج نیز فراهم می‌شود. همین مسأله از دیرباز باعث شده تا قرآن کریم نیز روی خوشی به تجارت و داد و ستد در حین انجام عمل حج نشان داده شود. کمک به فقراء، دستگیری از

مسلمانان با محوریت قرار دادن کعبه به عنوان عاملی برای توسعه تجاری و اقتصادی برای بهره‌مندی از مزایای اقتصادی آن با هر میزانی از توسعه اقتصادی و یا هر میزانی از حجم اقتصادی و تجارت می‌توانند ضمن رعایت اصول برابری، عدم تبعیض، آزادسازی تجاری و تجارت منصفانه اقدام به همکاری منطقه‌ای نمایند و خود را ملزم به رعایت این اصول نمایند (بزرگی، ۱۳۸۶، ۴۹). البته باید به این نکته نیز اشاره کرد که سازمان تجارت جهانی، سازمان مبلغ تجارت آزاد نیست و همین مسأله می‌تواند باعث پذیرش سایر اشکال تجارت در نظم منطقه‌ای خاصی از جمله غرب و جنوب غربی آسیا شود.

شکل‌گیری نظام اقتصادی منطقه‌ای براساس موازین سازمان تجارت جهانی و همچنین ظرفیت‌های حج در منطقه غرب و جنوب غربی آسیا مستلزم در نظر گرفتن ملاحظات است که از جمله می‌توان به رفع تضادهای قومی، قبیله‌ای، مذهبی و نژادی برای توسعه مشترک است. ضمن اینکه تهدیدات دیگری نیز وجود دارد که در گزارش سازمان تجارت جهانی با عنوان «سیطره کشورهای قوی بر کشورهای ضعیف» (گزارش سازمان تجارت جهانی، ۲۰۱۱، ۹۶). از آن یاد می‌شود. بدین معنا که کشورهای با توان اقتصادی و نظامی قوی‌تر و یا کشورهایی که از توان جمعیتی بالایی برخوردار هستند، می‌توانند سایر کشورها را به زیر سلطه خود دریاورند. این خطر نیز به دلیل مرکزیت عربستان سعودی، به دلیل قرار گرفتن خانه خدا در این کشور نیز محتمل است. ایجاد

۷. سهم نویسندگان

در نگارش مقاله حاضر، نویسندگان به نوبه خود نقش برابری در نگارش، تدوین و نهایی شدن مقاله داشته‌اند.

۸. تضاد منافع

در مقاله حاضر تضاد منافی وجود ندارد.

آنان، تعامل و داد و ستد حلال برای کسب روزی، آشنایی با سایر فرهنگ‌ها و دستاوردهای اقتصادی و تجاری مهم‌ترین نشانه‌های این تعامل و کارکرد محسوب می‌شوند. توجه قرآن، روایات و فقهای اسلامی به تعامل اقتصادی گامی برای توسعه جوامع اسلامی در عصر حاضر به شمار می‌رود و روشن است که جواز تجارت در ایام حج، به معنای به رسمیت شناختن شیوه‌های جدید تعامل اقتصادی در این فضای معنوی است. تعدد قربانیان که باعث انباشت حجم زیادی گوشت در این ایام می‌شود، به راحتی می‌تواند مورد استفاده فقرا و نیازمندان قرار گیرد و ارزش معنوی این عمل الهی را بالاتر ببرد. از این رهگذر، زمینه را برای عرضه محصولات کشورهای اسلامی نیز فراهم است و با فراهم شدن شرایط مناسب از سوی کشور میزبان، فضای مناسبی برای رونق اقتصادی جوامع اسلامی نیز فراهم می‌شود. از این منظر، حج علاوه بر جنبه معنوی و انسانی خاصی که دارد، نوعی بازار بین‌المللی و فرصتی برای معرفی دستاوردهای اقتصادی مسلمانان و کسب سود و منافع است. بهره‌گیری از کارکرد اقتصادی و تجاری حج با استناد به قواعد حقوقی و اقتصادی سازمان تجارت جهانی نیز قابل حصول است. از جمله به طور واضح می‌توان به توسعه روابط تجاری بر مبنای ایجاد موافقتنامه منطقه‌ای که مطابق ماده ۲۴ گات ۱۹۹۴، اشاره نمود که امکان فراهم شدن شرایط لازم برای توسعه اقتصادی مناطق همگون را میسر دانسته است.

منابع

- زمخشری، محمود بن عمر، تفسیر کشاف، ترجمه مسعود انصاری خوشابر، چاپ دوم، تهران، انتشارات ققنوس، ۱۳۹۱.
- صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، تهران، انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۳.
- ضیایی بیگدلی، صادق، اسدی، محمد مهدی، «تحلیل حقوقی موافقتنامه‌های تجاری منطقه‌ای در چارچوب سازمان تجارت جهانی»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره هشتاد و پنج، ۱۳۹۸.
- طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیر الامیزان، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۱.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر قرآن، چاپ هشتم، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۸۴.
- فخر رازی، محمد بن عمر، تفسیر کبیر؛ مفاتیح الغیب، ترجمه علی اصغر حلبی، چاپ پنجم، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۷۹.
- قطب، سید، تفسیر فی ضلال القرآن، ترجمه محمدعلی عابدی، جلد چهارم و پنجم، تهران، مرکز نشر انقلاب، ۱۳۶۱.
- مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، چاپ پنجم، تهران، دارالکتب اسلامی، ۱۴۰۳.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ اول، تهران، دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۴.
- قرآن کریم.
- آلوسی، محمود بن عبدالله، تفسیر روح المعانی، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵.
- اسفندیاری، امیر، «ساختار سازمان تجارت جهانی»، مجله تدبیر، شماره صد و پنجاه و هشت، ۱۳۸۴.
- بزرگی، وحید، درآمدی بر سازمان تجارت جهانی و الحاق ایران، تهران، نشر قومس، ۱۳۸۶.
- جوادی آملی، عبدالله، مبادی اخلاق در قرآن؛ تفسیر موضوعی قرآن، تهران، نشر اسراء، ۱۳۸۸.
- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، چاپ دهم، تهران، انتشارات کتابچی، ۱۳۸۶.
- حلیمی، عمران، «مبانی فقهی و حقوقی مالکیت معنوی از نگاه مذاهب اسلامی»، مجله پژوهش نامه حکمت و فلسفه اسلامی، شماره شانزده، ۱۳۸۴.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی، چاپ اول، قم، دارالتفسیر، ۱۳۸۲.
- دشتی، محمد، ترجمه نهج البلاغه، چاپ اول، قم، موسسه انتشارات مشهور، ۱۳۷۹.
- رهبر، محمدتقی، «مروری بر بعد اقتصادی حج»، فصلنامه میقات، شماره سی و هفت، ۱۳۸۰.
- زراء نژاد، منصور، نوری کوچی، امین، «بررسی تأثیر حج بر اقتصاد عربستان سعودی»، همایش حج و اقتصاد، تهران، ۱۳۹۱.

- نجفی، حافظ، «حج، عامل شکوفایی فرهنگی، آگاهی سیاسی و رشد اقتصادی»، مجله میقات، شماره هشتاد و نه، ۱۳۹۳.

- هاشمی رفسنجانی، اکبر، تفسیر راهنما، جلد یازدهم، چاپ دوم، قم، انتشارات دفتر تحقیقات اسلامی، ۱۳۷۶.

منابع لاتین

- Fiorentino, R., Crawford, J., Toqueboeuf, C., Multilateralizing Regionalism, Cambridge University Press, 2009.

- Narlikar, A., International Trade and Developing Countries: Bargaining Coalition in the GATT and WTO, Routledge, 2003.

- Trebilcock, M., Howse, R., Eliason, A., The regulation of International Trade, Fourth edition, Published by Routledge, 2013.

- Van den Bossche, P., Zdouc, W., The law and Policy of World Trade Organization, Fourth Edition, Cambridge University Press, 2017.

- World Trade Report 2011.